

До спеціалізованої вченої ради Д 26.062.21
в Національному авіаційному університеті
Міністерства освіти і науки України

ВІДГУК

**опонента – доктора юридичних наук, професора
Буроменського Михайла Всеволодовича
на дисертацію Коруц Уляни Зіновіївни
на тему «Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за
спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право**

Актуальність теми дисертації. Війни несуть людям неймовірні страждання, не випадково їх називають найбільшим злом з усіх відомих. Найчастіше люди в своїх міжнародних відносинах намагалися вирішити проблему війни і миру, спочатку укладаючи договори про вічний мир, а пізніше створивши міжнародні організації з підтримування миру та міжнародної безпеки: Лігу націй, а згодом ООН. Однак війни від цього не припинилися, навіть на один день, в світі завжди є місця, що потерпають від війни і здається, що це зло не можна подолати. Але розпалювачів війни, воєнних злочинців можна покарати.

Протягом ХХ століття в міжнародному праві відбулися карколомні зміни, що перетворили агресора на злочинця. Агресивна війна є міжнародним злочином, її ведення порушує імперативну норму міжнародного права, а нацистські розпалювачі війни відкрили рахунок тих, хто був за це покараним за вироком Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу. Принципово важливим стало те, що не залишилася поза увагою Трибуналу геббельсівська машина пропаганди, яка стала складовою розкручування політики ненависті та загарбницької війни фашистської Німеччини. Саме така пропаганда створює необхідну психологічну підготовку населення не лише до участі у війні, а й до вчинення найстрашніших воєнних злочинів. Це стало основною причиною закріплення в міжнародному праві заборони пропаганди війни.

Вх № Д 26.062.21 / 13
28.12.2023

Необхідність ґрунтового наукового дослідження міжнародно-правової заборони пропаганди війни пов'язана з поширеністю цього міжнародного злочину (пропаганда війни передуює початку будь-якої агресивної війни та завжди супроводжує її ведення), а також високим рівнем його латентності (пропагандисти з різних причин доволі часто уникають міжнародної відповідальності). Одночасно небезпека цього злочину полягає не лише в тому, що психологічна обробка населення полегшує злочинній владі агресора початок і ведення війни, а також в тому долати наслідки психологічної війни в свідомості людей необхідно протягом десятиліть після завершення гарячої фази війни. Міжнародне право абсолютно не готове до розуміння засобів та інструментів забезпечення необхідного правового режиму «детоксикації» населення, яке отримало надвисокі дози ідеологічної отрути. Українські дослідники міжнародного права не часто звертаються до такої тематики, хоча ці питання потребують ретельної уваги не лише з боку юристів-практиків, а також і представників національної правової науки. Робота, надана для рецензування, є одним з тих випадків, коли автору вдалося окреслити мало досліджену систему міжнародних відносин тісно пов'язану з національним правом, провести ретельне наукове дослідження та надати практичні рекомендації.

Вже цього було б достатньо для визначення актуальності запропонованого дослідження, оскільки мова іде про продовження ревізії звичаєво-правових норм міжнародного гуманітарного права і доктринального осмислення їх взаємодії з міжнародними договірними нормами та нормами національного законодавства. Однак обставини, які трагічно втрутились в досліджувану сферу, надають роботі й нового звучання. Збройна агресія російської федерації проти України, що триває з 2014 року та поставила світ перед вибором зміни усієї системи міжнародної безпеки, змушує дивитися на досліджувану тематику вже як на проблему глобального значення.

Також варто мати на увазі, що формування міжнародно-правової позиції України з міжнародно-правового захисту своїх інтересів в міжнародних

судових органах потребує ретельного дослідження міжнародного досвіду заборони та покарання пропаганди війни. За цих обставин актуальність обраної теми дисертації У.З. Коруц, здійснене відповідно до теми наукове дослідження, його практична значущість не викликають сумнівів.

Наукова новизна отриманих результатів. Постановка мети, сформульовані завдання дисертації, хід їх вирішення засвідчують наукову новизну роботи і визначають її як по суті першу у вітчизняній доктрині міжнародного права комплексну наукову працю, в якій досліджено сучасні теоретичні та практичні аспекти міжнародно-правової заборони пропаганди війни та міжнародно-правової відповідальності за такі дії.

Заслужують на позитивну оцінку основні висновки цього дослідження, зокрема, хотілося б звернути увагу на такі:

- достатньо обґрунтованим є запропоноване в дисертації визначення пропаганди війни як поширення в будь-якій формі поглядів, фактів, аргументів та інших відомостей, у тому числі завідомо неправдивих, розпалювання внутрішньо- та зовнішньодержавної расової, релігійної, національної ворожнечі, що має на меті підбурювання до здійснення військових конфліктів або агресивних дій. Дисертантка вміло провела межу та показала відмінність пропаганди війни від пропаганди інших ідей, думок, подій тощо, яка зосереджена на поширенні у суспільстві аргументів, чуток та інших відомостей з метою формування потрібної суспільної думки, що не має ознак пропаганди, спрямованої на вчинення злочину;

- на нашу думку, важливим виглядає запропоноване та науково обґрунтоване в дисертації концептуальне бачення дворівневої структури пропаганди війни, що передбачає наявність сукупності взаємообумовлених елементів, які розкривають розуміння пропаганди війни: *перший рівень* складає запобігання пропаганді війни, *другий рівень* націлений безпосередньо на усунення самої пропаганди війни та її покарання. Обидва рівня нормативно закріплені у ч. 1 ст. 20 та у ч. 2 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права;

- представляє наукову і практичну цінність визначення в дисертаційній роботі змістовного наповнення пропаганди війни, яке передбачає наявність сукупності таких взаємообумовлених елементів як підбурювання до війни або агресивних дій; ізоляція людей від будь-яких контактів із зовнішнім світом; замовчування та викривлення діяльності міжнародних установ на користь миру; створення перешкод для отримання інформації про думку інших держав. При цьому, дисертантка достатньо аргументовано доводить, що норми, які стосуються заборони пропаганди війни, спрямованої на пряме та громадське підбурювання до ворожнечі чи насильства, є нормами загального міжнародного права, що покладають зобов'язання на держави. І саме такі норми накладають позитивні зобов'язання *erga omnes* на заборону пропаганди війни. А відтак можливість внесення застережень до них і відхилень від них виключається;

- окремої уваги заслуговує та частина дослідження, що стосується так званої «мови ненависті», якою власне ведеться пропаганда війни і без використання якої неможливо досягнути злочинної мети. Здійснивши комплекс досліджень в цій сфері з використанням не лише досягнень юридичної науки, а також висновки в сфері психології, соціальних комунікацій, дисертантка зробила низку важливих узагальнень, які розкривають правовий зміст поняття «мова ненависті», а саме:

- виокремлено ключові елементи для визначення сутності «мови ворожнечі», а саме: умисел, підбурювання та осуджені результати. При цьому, елемент пропаганди можна розуміти як вимогу щодо умислу, вона охоплює лише заяви, зроблені з наміром розпалити ворожнечу;

- заяви, зроблені з наміром підбурювати інших до ненависті, повинні сприйматися як мова ворожнечі, тому підбурювання є елементом пропаганди війни та взаємопов'язаним з нею поняттям. Вбачається, що вирішальним і відмінним елементом підбурювання, є намір підбурювати інших до ворожості чи насильства. За цих обставин включення до Римського статуту

Міжнародного кримінального суду злочину прямого і публічного підбурювання до агресії є логічним та доцільним;

- виокремлення чотирьох аспектів щодо мови ненависті та ворожнечі: поширення ідей, заснованих на расовій перевазі, расовій ненависті; підбурювання до расової дискримінації; підбурювання до актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження, а також надання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування;

- значний науковий інтерес представляють висновки дослідження, пов'язані з дослідженням практики міжнародних судів, зокрема, розуміння ними змісту «пропаганди війни» як міжнародного злочину та його покарання. Наразі авторка робить важливий висновок, що міжнародна судова практика формує широке розуміння «пропаганди війни», а саме: підбурювання до воєнних дій чи геноциду, як прямі заклики щодо конкретних злочинних дій проти конкретних осіб, як пропагування расової, національної чи ментальної домінації однієї народності, групи осіб над іншою. Водночас, пропаганда війни визнається міжнародними судами і як закінчений злочин, і як незакінчений злочин без прямих негативних суспільних наслідків, але при цьому у випадку незакінченого злочину міжнародна практика розробила концепцію невідворотності та неможливості уникнення покарання;

- заслуговують на увагу думки та міркування авторки щодо тенденцій розвитку міжнародного права, пов'язаних з інформаційним забезпеченням підтримування міжнародного миру та безпеки – саме так, мабуть, слід говорити, зокрема, про заборону пропаганди війни. В дисертації сформульовані цікаві пропозиції щодо доповнення Статуту Міжнародного кримінального суду статтею про включення «пропаганди війни» до складу «злочину агресії». Цілком можна також погодитися з пропозиціями змін до Кримінального кодексу України (стаття 436) та доповнень (стаття 436-2). Немає підстав не погодитися з такими думками.

Ступінь обґрунтованості і достовірності наукових результатів.

Концепція дисертаційної роботи, наданої для рецензування, є достатньо вмотивованою. Авторка добре обізнана з емпіричним матеріалом, який ліг в основу дисертації, відчувається ґрунтовне опрацювання джерел і вдале володіння сучасними методами наукового дослідження. Робота відзначається послідовністю, взаємозумовленістю концепції, завдань і результатів, цікавим змістовним матеріалом та аргументованістю. Беззаперечним досягненням дисертантки є не лише готовність звернути увагу на існування в предметі дослідження надзвичайно складних, дискусійних, політично загострених питань, а і здатність запропонувати можливі шляхи їх вирішення.

Структура дисертації виглядає збалансованою за обсягом і змістом. Відповідно до мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження робота складається зі вступу, переліку умовних скорочень, п'яти розділів, поділених на шістнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Авторка обрала цілком логічний науковий підхід до розгляду питань, що входять до предмету цієї наукової роботи.

Дослідження У.З. Коруц спирається на ґрунтовну джерельну базу, необхідну для такого роду досліджень, в тому числі, рішення міжнародних судових інституцій, що в даному випадку особливо важливо.

Дисертація є самостійним і завершеним науковим дослідженням.

Значення результатів дослідження для науки і практики.

Сформульовані у дисертації висновки і пропозиції є внеском у розвиток науки міжнародного публічного права, вони мають як теоретичне, так і практичне значення та можуть бути використані як основа для подальших наукових досліджень. Висновки, до яких дійшла дисертантка, можуть бути корисними в роботі українських органів державної влади, зокрема при формуванні міжнародно-правової позиції України в сфері зовнішніх зносин, у законопроектній діяльності. Матеріали дисертації також знадобляться у навчально-методичному процесі для розробки робочих навчальних програм проведення занять з таких дисциплін, як: "Міжнародне публічне право",

"Міжнародне гуманітарне право", "Міжнародне кримінальне право", "Право міжнародно-правової відповідальності", "Міжнародне право прав людини".

Зауваження і дискусійні положення дисертації. Відзначаючи високий теоретичний рівень представленої на рецензування дисертації, її наукову новизну і практичну значимість, слід зазначити, що у роботі містяться спірні та дискусійні положення, зокрема:

1. В дисертації широко вживається два терміни «мова ненависті» та «мова ворожнечі». На мою думку, ці терміни не можна вважати синонімами. «Мова ворожнечі» є тією мовою, що так би мовити завершує пропаганду війни, вже є безпосереднім закликом до початку агресивної війни. Водночас, «мова ненависті» передує безпосередньому заклику воювати, а формує психологічну основу для готовності населення взяти участь в агресивній війні. В подальшому «мова ненависті» використовується поряд з «мовою ворожнечі». З цього випливає, що навіть за відсутності закликів до агресивної війни наявність в інформаційному просторі «мови ненависті» вже повинно розглядатися міжнародним правом як міжнародний злочин.

2. В роботі використовується термін «гібридна війна». Вважаю, що використання цього терміну разом з терміном «агресивна війна» може створювати певну плутанину та нівелювати небезпеку злочину агресії, чітко визначеного в міжнародному праві. Використання терміну «гібридна війна» почалося в середовищі воєнних експертів, які в такий спосіб прагнули показати різноманітність засобів і методів ведення війни, в тому числі нових. Ця термінологія була підхоплена в ЗМІ. Однак з міжнародно-правової точки зору ми маємо або агресивну війну, або її відсутність. Внесення в цю дуальну конструкцію нових елементів не робить її чіткішою. Між іншим, з точки зору предмету рецензованого дослідження, різноманітні види і форми пропаганди війни не мають наслідком гібридизацію самої пропаганди – дисертантка про це прямо зазначає, а отже і про гібридну війну - краще залишити журналістам.

3. Поряд з запропонованим в роботі, логічним було б розглядати пропаганду війни ще в одному аспекті – злочинного втручання в право на

цілісність особистості. Дисертантка сама зазначає, що «пропаганда – це злочин, який скоюється за рахунок технологій впливу на масову свідомість». Однак тут варто перейти до особистості, до конкретної людини, оскільки втручання відбувається в сферу її ментальної свободи. Наприклад, право кожного мати фізичну і психічну цілісність закріплене у статті 3 Хартії фундаментальних прав ЄС. Царина цілісності кожного індивіда є межею прав і свобод іншого, а обов'язок держави полягає саме в захисті цього права, а не у злочинному втручанні. Цікавим було б почути думки дисертантки з цього приводу.

4. Дисертантка робить методологічно правильний і дуже важливий висновок про виникнення у держав зобов'язання *erga omnes* щодо актів агресії, а отже, й щодо пропаганди війни, яка є підготовкою або супроводжує агресивну війну. Однак проблема полягає в розумінні юридичного змісту зобов'язання *erga omnes* в даному випадку. Чи може виникати на основі *erga omnes* та за якою процедурою міжнародно-правова відповідальність держави, яка проводить політику пропаганди війни або не заважає пропагандистській діяльності приватних осіб в своїй юрисдикції. Чи готове наразі міжнародне право до таких ситуацій, чи все-таки пропаганда війни не має достатньо чіткого закріплення в міжнародному праві як міжнародний злочин?

5. Дисертантка розмірковує про заборону пропаганди війни одночасно з точки зору міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Це могло б здаватися суто теоретичним питанням, якби проблема співвідношення норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права не поставала перед міжнародними судами, які були змушені її вирішувати. Як наслідок, в міжнародному праві сформувався компліментарний підхід до співвідношення міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права як *lex generalis* та *lex specialis* та про неприпустимості їх протиставлення. Комітет з прав людини ООН в Загальному коментарі №36 2018 року до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (право на життя), п. 64 Загального коментаря

№ 38 з приводу статті 6 Право на життя Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року визначив: «Як і решта Пакту, стаття 6 продовжує застосовуватись і у ситуаціях збройного конфлікту, щодо яких застосовуються норми міжнародного гуманітарного права, в тому числі і щодо ведення військових дій. Хоча норми міжнародного гуманітарного права можуть мати значення для тлумачення та застосування статті 6, коли ситуація вимагає їх застосування, обидві сфери права є взаємодоповнюючими, а не взаємовиключними». Отже, обидва правові режими (МГП та МППЛ) застосовні під час збройного конфлікту.

Таку позицію наразі підтримує Міжнародний суд ООН, який у Консультативному висновку 1996 року «Правомірність застосування ядерної зброї» зазначив що в умовах збройного конфлікту міжнародне гуманітарне право є *lex specialis* щодо міжнародного права прав людини. Ця правова позиція була підтверджена в Рішенні у Справі *Armed Activity on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v Uganda)* 2005 р. Подібної позиції дотримується Європейський суд з прав людини: «Статтю 2 слід тлумачити, наскільки це можливо, в світлі загальних принципів міжнародного права, в тому числі правил міжнародного гуманітарного права, які відіграють невід'ємну та загальноновизнану роль у пом'якшенні жорстокості та нелюдності, притаманних збройному конфлікту ... » (*Varnava and Others*) 2009 рік, para 185).

До якої з галузей міжнародного права, на Вашу думку, слід віднести заборону пропаганди війни та чи можливо тут застосовувати конструкцію *lex generalis / lex specialis*?

6. Назва п'ятого розділу дисертації звучить як «Імплементация Україною міжнародних стандартів заборони пропаганди війни». На мою думку, термін «міжнародні стандарти» не є тотожним терміну «міжнародно-правові зобов'язання» або «міжнародно-правові норми». В контексті досліджуваного матеріалу виглядає так, що авторка бере до уваги саме міжнародно-правові норми про заборону пропаганди війни, що насправді додає роботі чіткості. Але

це суттєво звужує кількість різноманітних міжнародних актів до визначеного переліку міжнародно-правових норм (звичаєвих та договірних), які дійсно вимагають національної імплементації в український правопорядок. Це є тим більше важливим, коли постає питання про криміналізацію злочинної поведінки. З огляду на цей факт доцільно було б назвати розділ «Імплементація Україною міжнародно-правових норм про заборону пропаганди війни».

Наведені зауваження жодним чином не ставлять під сумнів теоретичне і практичне значення дисертації У.З. Коруц, говорять, скоріше, не про недоліки роботи, а про наявність спірних або дискусійних питань, які потребують пояснення та запрошують до наукової дискусії.

Відповідність дисертації встановленим вимогам. У дисертаційній роботі У.З. Коруц на високому теоретичному рівні запропоноване розв'язання надзвичайно важливих сучасних міжнародно-правових проблем і як таке - це дослідження є помітним внеском в розвиток науки міжнародного права. Висновки дисертації суттєво збагачують міжнародно-правову науку дослідженнями фундаментальних теоретичних положень, що визначають механізми забезпечення міжнародного миру та безпеки міжнародно-правовими засобами та покарання агресора. Дисертація беззаперечно має значення також як загальнотеоретичне правове дослідження.

Теоретичне та практичне значення дисертації підтверджується використанням її висновків на практиці в монографіях, чисельних наукових статтях, надрукованих у фахових виданнях, обговоренням проблем, піднятих в дисертації, на науково-практичних конференціях.

Дисертація виконана в межах визначеного предмету, відзначається високим науково-теоретичним рівнем, глибиною розробки наукової проблеми, новизною підходу до вирішення поставлених наукових завдань. Висновки автора є достатньою мірою логічними та обґрунтованими. Робота відповідає спеціальності 12.00.11 – міжнародне право.

Загальний висновок щодо відповідності роботи встановленим вимогам МОН України. На підставі вище викладеного вважаю, що дисертація на тему «Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві» є завершеною кваліфікаційною науковою працею, в якій отримано нові теоретично обґрунтовані результати. Дисертація та її реферат відповідають вимогам, що висуваються до докторських дисертацій і встановлені у п.п. 7,8,9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеню доктора наук, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 року № 1197, їх зміст відповідає паспорту спеціальності 12.00.11 – міжнародне право, а авторка дисертації – Коруц Уляна Зіновіївна, за результатами і на підставі публічного захисту в установленому порядку, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право.

Опонент:

професор кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних
відносин Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України

М. В. Буроменський

Відомості про виконавця
Корпус 100
Київська область
Київська область
2023р.

